

נומריקון

מסע ביבליוגרפי - גליון י"ט

דוד בן זלאטה מינדיס קויטיניו

על שולחני נמצא כתב-יד של חיבור קבלי לא מזוהה על מדרשי היכלות, שנכתב ככל הנראה בפרס במאה ה-19. הוא בנוי מקטעים ממדרשי היכלות בתוספת פירושים עצמאיים של בעל החיבור.

לחיבור זה שתי הקדמות, בהקדמה הראשונה מיוחס הספר לתנא רבי נחמיה בן הקנה, ומסופר בה כי "אלו שבעה היכלות היה כותב [כתוב?] בכתיבת מי זהב והיה גנוז לראש הקבר הרב רבי נחמיה בן הקנה עד דורו של האר"י ז"ל, נגלה לו אליהו זכור לטוב על האר"י זה הספר בידו בשביל זכותו לתקן תיקון הנשמות והגלגולים והיה בשנת שלוש מאות ועשרה לאלף הששי..."

בהמשך נכתב כי האר"י הכין הקדמה מיוחדת עבור מדפיסי ספר זה להזהירם "שמה ח"ו ידפסו טעות אחת, ועשה הסכמה גמורה ושבועה חמורה שלא ידפיסו [את הספר] כשאר ספרים על ידי ערלים וטמאים אלא על ידי ישראל בשביל קדושתו..."

אחרי ההקדמה הראשונה, המכונה "הקדמת המחבר", באה הקדמה נוספת עם הכותרת "הקדמת המדפיס" [אולי היא ההקדמה למדפיסים שעליה דובר בהקדמה הראשונה?].

הקדמה זו נחתמת בשורות אלו:

על כן חיבר הרב רבי ישמעאל בן אלישע כהן גדול ראש כל המפרשים וראש לכל ספר הקבלה שמע סודות שבעה היכלות מפי מטטרון שר הפנים ומפי אליהו זכור לטוב. וכל המשתמש בכתר תורה בלא טהרה ובלא טבילה יהיה לאותו אדם זוהמת לשון זהורית לחשון של מגדל הפורח באויר בכתדוד בן זלאטה מינדיס קויטיניו דרגא אויר.

(המילים האחרונות סומנו במקור בסימן גרשיים להדגשה).

"מינדיס קויטיניו" הוא שם משפחה של מדפיס באמשטרדם בשם ר' משה מינדיס קויטיניו. הראשון שהדפיס מכתב יד את הספר המפורסם "רזיאל המלאך" בשנת תס"א (1701).

וראו זה פלא, במהדורה זו מופיע השם "דוד בן זלאטה" במספר מקומות. הנה דוגמה:

17

TEN

172N

להיכר

מלך בורא

377

סלון חסידי
פולין

סלך שוב

תחביר:

רחמים

עלילה ב

וְעַתָּה בָּרוּךְ אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ
וְעַתָּה בָּרוּךְ אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ

פועל
פועל יד

מחיר: 100 ₪

המלכה בת

והכלל

לך ח

החלטה

ח"ס וכו'

גנדה לפ

לך נאה

1000

תפס

ביין

ציה,

1117

זלא

בבית

1707

כלומר, דוד בן זלאטה הוסיף לספר את שמו ושם אמו (כשם שמזכירים שמות בשעת תפילה) בעת סידורו בבית הדפוס. הוא שילב את השם בתוך התפילות, במקומות שבהם אמור הקורא בספר לשלב את שמו.

במהדורות החדשות של רזיאל המלאך תוקנו מקומות אלו ונכתב בהם "פלוני בן פלוני", אולם כפי הנראה בכמה מן המהדורות שנדפסו ברוסיה ופולין במפנה המאות ה-18 וה-19 עדיין הופיע השם "דוד בן זלאטה".

לא התאפשר לי לבדוק במהדורות אלו, שהן נדירות למדי, אני יודע רק על הופעתו של השם גם במהדורת מז'בוז תקע"ז (1817).

מתוך כך התגלגלו הדברים לסיפור חסידי שמופיע בספר "פאר וכבוד" (מונקאטש תרע"א, דף כט). שם מסופר כי הצדיק רבי אברהם דוד מבוטשאטש (בעל "אשל אברהם") כיבד מאד את "ר' דוד זלאטיס" מחסידי רבי צבי הירש מזידיטשוב והחזזה מלובלין. כששאלו אותו "למה ועל מה תכבד אותו כל פעם", השיב הרב מבוטשאטש: "כי שמו, שם ר' דוד זלאטעס, נכתב בספר הקדוש רזיאל המלאך, ויש לו גילוי אליהו בכל עת שירצה".

עוד מסופר שם, כי כאשר שאלו את ר' דוד זלאטס הנ"ל, האם נכון הוא ששמו מופיע בספר רזיאל המלאך, ענה ר' דוד:

"אם שמי נכתב בספר הקדוש הנ"ל לא אדע, רק זאת הנני יודע כי נכתב בספרים הקדושים כי אם עושים איזה עובדא בלי שום פנייה, אזי הוא בבחינת גילוי אליהו, ואנו (כן אמר על עצמו) הננו מבקשים מאת ד' כי כן יהיה".

(תודה להרב חיים סגל על ההפניה לספר).

אגדה חסידית דומה מצאתי על תלמידו הידוע של הבעל-שם-טוב רבי אריה לייב בן שרה, המפורסם בכינויו "ר' לייב שרה'ס".

לאגדה כמה גירסאות ולא אאריך בכולן, נתחיל במובא בספר "שם הגדולים החדש" (מאת ר' אהרן וואלדן, ווארשא תרכ"ה), בערכו של ר' לייב:

צבאות. ומקום מולדתו וגדולתו נעלם
מכל איש רק שמענו שאיזה פעמים הי'
אצל האשר הגדול הגאון אלקי מוה דוב
בער המגיד ממעוזימץ. וכל יקר ראתה
עיני מליצה מה שנתן לו רבינו הק'
הצל בהליכתו בשביל פריון שבוי ישראל.
והי' נצרך לזה מחמת הסתרת מעשיו
ודרכיו. ובס' הקדוש רזיאל המלאך
נמצא תפלה אחת מה שהתפללו עליו
קדמונים ולשון התפלה הוא שתפתח
את לבו של לייב בן שרה וכו'. ורבו
עניניו ויע:

ר' ראובן מרגליות בספרו "גבורת ארי" - ביוגרפיה על ר' לייב שרה'ס, (לבוב תר"צ) כותב:

וְנִדְרֵי וּמִפְּרָסִים כִּי עוֹד טָרַם שְׁנוֹלֵר וְזֶה
 לַעֲוֹלָם כִּבְרָה נֹזֵר בְּסִפְרָן שֶׁל לְדִיקִים
 בְּבִקְשָׁה אַחַת אֲשֶׁר כִּמְעַט מְכַל תִּיבָה וּמִיבָה
 שֶׁזֶה אֲפֶשֶׁר לְהַכִּיר וְלִידַע כָּל תְּהַלּוּכוֹתָיו
 בְּקוֹדֶשׁ. שֶׁרָבִנוּ הַקְדוֹשׁ נוֹלַד כְּאִמּוֹר בִּיָּז
 בְּחַמּוֹ שֶׁנִּתְּתָה וְזֶה הֵסֵק רִיחָל הַמֶּלֶאךָ
 שֶׁנִּדְפַס עוֹד בְּשֵׁנִית תִּסְתַּח לְבָר תִּזְכָּר
 שְׁמוֹ הַקְדוֹשׁ בְּקָמִיעַ אַחַת הַמַּחֲתֵלֶת בְּשִׁמוֹת
 הַקְדוּשִׁים וְלִרְוּפִים. שְׁוִיִּים נִסְתִּיִּים שֶׁהִפְתָּחוּ
 לָבוֹ שֶׁל מְלִיכָה בֶן שָׂרָה לְלַמּוֹד תּוֹרָה וְנִיכ
 וְתַלְמוּד יְרוּשָׁלַּיִם וְתַלְמוּד בְּבֵלִי וּמִדְרָשׁ וְתוֹסֵפוֹת
 וְסִפְרָא וְסִפְרֵי וְטַעֲמֵי תּוֹרָה וְסוּדֵי הַתּוֹרָה
 וְעוֹמְקֵי תּוֹרָה. וְיִהְיֶה לָבוֹ כְּמַעֲיִין חַגּוּבָה
 הַיּוֹם מִדַּע וְהַשְׁכָּל וְכָל סְדוּר הַחֲלֻמָּה וְכָל
 דְּבָרֵי תּוֹרָה. וְיִשְׁמְרֵהוּ וְיִלְיָהוּ וְיִפְלֹסֵהוּ וְיִמְלֹסֵהוּ
 מִכָּל מִינֵי כְּשׁוֹף וּמֵאֲפִסָּה וּמִכָּל מִינֵי פוֹרְעָנוּת
 וּמִכָּל מִינֵי יִסּוּרִין וּמִחֲרָב פִּיפּוּת וּמֵאֲדָם
 רַע וּמִלִּשׁוֹן רַע וּמִכַּעַל דִּין קֶשֶׁת בֵּין שְׂהוּא
 בֶּן בְּרִית בֵּין שְׂחִינוֹ בֶּן בְּרִית. וְכָל הַקָּמִים
 עָלָיו לְרַעָה בֵּין בְּמַעֲשֵׂה בֵּין בְּמַחֲשַׁבֵּה הַבְּנִיעִים
 וְהַשְׁפִּילִים וּמִגֵּר וּסְגֵר וְהַכְנִיעַ וְנַעֲנֵם וְשִׁבֵּר
 בְּלִי עֲלִיית אֲבֵר כָּל מִבְּקָשֵׁי רַעְמוֹ וְיִכְלָמוּ
 חֲסֵי רַעְמוֹ. וְיִלְיָהוּ וְיִחַלְּצֵהוּ מִכָּל מִינֵי
 פוֹרְעָנוּת וּמִן הַפְּנוּת וּמֵאֲנָשֵׁי בְּלִיעַל וּמִמִּיתָה
 מִשׁוֹנָה וּמִכָּל מִינֵי יִהְיֶה וּמִחֲלָאִים רַעִים.
 יִתְגַּבֵּר עָלָיו לֵב טוֹב עַל רַע וְחֵאָה אִימָתוֹ
 עַל הַבְּרִיאוֹת כְּאִימַת מַפְנִיעַ עַל הָאָרֶץ וְכוּ'
 שְׁמוֹת וְלִרְוּפִים שְׁוִיִּים וְזֶה הַפֶּלֶא וְהַלֵּא שֶׁכָּבֵד
 כְּחוֹב בְּסִפְרֵי דָאֲדָם קִדְמָאִי.

ויצחק אלפסי בספרו "חסידות בכל דור ודור" (ירושלים תשס"ו, עמ' 216), מספר זאת בתוספת נופך:

כבר בהולדתו להוריו, ר' יוסף ושרה, משקראו לו בשם לייב, מיהר אחד הקוראים להביא את ספר "רזיאל המלאך" שנדפס באמשטרדם בשנת תנ"א, כארבעים שנה לפני הולדת הילד בי"ז תמוז ת"ץ, וקרא מתוכו:

"שתפתחו לבו של ליב בן שרה ללמוד תורה, נביאים וכתובים ותלמוד ירושלמי ותלמוד בבלי ומדרש ותוספות וספרא וספרי וטעמי תורה וסודי תורה ועמקי תורה ויהיה לבו נובע הוי"ה מדע והשכל וכל סידור החכמה וכל דברי תורה ויצילהו וימלטהו מכל מיני כישוף ומתפיסה ומכל מיני פורענויות ומכל מיני יסורין ומחרב פיפיות ומאדם רע ומלשון הרע ומבעל דין קשה בין שהוא בני ברית ובין שאינו בני ברית, מכל הקמים עליו לרעה, בין במעשה בין במחשבה, תכניעם ותשפילם ומגר ופגר והכנע ונענע ושבר בלי עליית אבר כל מבקשי רעתו ויכלמו חפצי רעתו ויצילהו ויחלצהו מכל מיני פורענויות ומן העניות ומאנשי בליעל וממיתה משונה ומכל מיני יצר הרע ומחלאים רעים ותגבר עליו לב טוב על רע ותהא אימתו על הבריות כאימת מפגיע על הארץ".

רבי ליב היה זקוק לכל הברכות האלה, שכן הוא האיש שנבחר ע"י הבעש"ט להיות לוחם העם כנגד כל המקטרגים, כנגד כל שונאי ישראל, מקטן ועד גדול. במה זכו הורים אלה לבן קדוש שכזה, שעוד טרם הולדתו, כבר התפללו, עליונים ותחתונים להצלתו. במה זכתה האם שרה שיקרא הבן הקדוש הזה על שמה ולא על שמו?

והנה השם "ליב בן שרה" כפי שמופיע במהדורה הראשונה של "רזיאל המלאך" (בעמ' מב/2):

במיע אחרי ארניאל סרגיאל נדיאל אחנאל צמתיאל עמתיאל שסנאל יוח"ך יוב"ב
א"ו ב"ו נ"ח אכריאל ברכיאל גלאל רלקיאל חורריאל ועריאל וקאל תניאל סהוראל
יהואל ברכיאל סהמניאל להשיאל נוראל סוריאל עוראל פניאל צפהאל קתניאל רעשיאל שפריאל יחוקיאל
אוראל רפאל מיפאל אתנאל סנסנאל קנקנאל מועקאל מכשפאל וסנריאל וקפציאל אב"ג יח"ץ טה"א
גו"ר הג"ב גמאל שוראל ייפ"ה גליצור צורט"ק אנל א שרי התורה וכשם ופ"ת וא"י כת"א רב"ב צ"ר י"ח
אתם חז"א בי"ז רתי"ך יח"ר תק"ו י"ח י"א י"א עפ"ר קא"ן ות"א בב"ד וד"ך אי"ר שתפתחו לבו של ליב בן שרה
ללמוד תורה ונביאים וכתובים ותלמוד ירושלמי ותלמוד בבלי ומדרש ותוספות וכפרא וספרי וטעמי תורה וסודי תורה
ועמקי תורה ויהיה לבו כמעיין נובע הוי"ה מדע והשכל וכל סידור החכמה וכל דברי תורה וימלטהו ויחלצהו ויפלט
וימלטהו מכל מיני כישוף ומתפיסה ומכל מיני פורענויות ומכל מיני יסורין ומחרב פיפיות ומאדם רע ומלשון הרע ומבעל
דין קשה בין שהוא בני ברית ובין שאינו בני ברית וכל הקמים עליו לרעה בין במעשה בין במחשבה הכניעם והשפילם
ומגר ופגר והכנע ונענע ושבר בלי עליית אבר כל מבקשי רעתו ויכלמו חפצי רעתו ויצילהו ויחלצהו מכל מיני פורענויות
ומן העניות ומאנשי בליעל וממיתה משונה ומכל מיני יצר הרע ומחלאים רעים ותגבר עליו לב טוב על רע ותהא

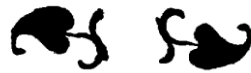
כאמור, לפי שטיינשניידר מדובר כנראה בשמו של אחד ה"סד"רים" שהכניס את שמו לספר.

מעניין לציין, כי באחת המהדורות המאוחרות (ירושלים תש"א) הושמט השם "דוד בן זלאטה" והוחלף ב"פב"פ" [פלוני בן פלונית], ואולם השם "ליב בן שרה" נותר על כנו.

נחזור כעת לכתב היד שבו פתחתי. מחתימת ההקדמה "דוד בן זלאטה מינדיס קויטיניו", ניתן היה לשער כי אותו "דוד" היה ממשפחתו של המדפיס, ואולי היה בנו. אך בסוף הספר חותם המסדר: "הפועל העוסק במלאכת הקודש באמונה הזעצר דוד בלא"א כהר"ר יששכר דוב

במכתבו מצביע ר' שמואל אשכנזי על העובדה שהשם "דוד בן זלאטה" מופיע בספר רק ב"תפילות" ולא ב"השבעות" (שבהן נדפס "פלוני בן פלוני") וכותב על כך: "פשוט הדבר, שר' דוד בן זלאטה חשש להכניס את שמו בנוסח "השבעה", שלא יהיה לו עסק עם המלאכים".

[המכתב לא נדפס והוא חלק מאוצר בלום של מכתבים מר' שמואל אשכנזי, שיכול לפרנס שלושה כרכים עתירי חכמה וידע, אלא שלא נמצא עדיין מקור המימון להבאתם לדפוס].

מהתרנגולים של החפץ חיים ועד חבר הכנסת מטעם מפ"ם

לכבוד "שבת שירה" (שכבר עברה), בה נהגו ישראל לחלק אוכל לציפורים, הנה סיפור נחמד ששמע ידיד שלי מפי נחום קפלן, מבוני קיסריה.

נחום קפלן המדובר היה נינו (ונקרא על שמו) של רבי נחום קפלן מוורשא, המכונה "ר' נחום מגיד", שעלה לירושלים וכיהן כ"מגיד מישרים" בבית הכנסת שבחורבת רבי יהודה החסיד. אשתו של ר' נחום מגיד, מרת רייזא, היתה גיסת הגאון הצדיק רבי ישראל מאיר הכהן בעל "חפץ חיים" מראדין, שכן אחותה מרת פריידה היתה אשתו של החפץ חיים (למעשה, שתי האחיות היו "אחיות חורגות" של החפץ חיים. ראו פירוט על המשפחה בבלוג "תולדות ושורשים").

כשעלה ר' נחום מגיד לארץ ישראל, עלה תחילה בגפו, בעוד אשתו וילדיו נותרו באירופה ובמשך כמה חודשים התארחו אצל האחיות ובעלה החפץ חיים.

וכאן אנחנו מגיעים לסיפור, שנהגה לספר גיטל, אחת הילדות של ר' נחום מגיד, ששהתה אז עם אמה בבית החפץ חיים.

היה זה בבוקרו של יום הכיפורים כשראתה גיטל את החפץ חיים משכים קום ומאכיל את התרנגולים לפני התפילה. שאלה אותו הילדה גיטל (בתרגום מיידיש לעברית): דוד, גם ביום כיפור אתה מאכיל את התרנגולים?

ענה לה החפץ חיים במתק לשונו: אם האנשים חטאו ואינם יכולים לאכול, התרנגולים מה חטאו?!

לימים נישאה גיטל לאברהם בלומנפלד, ממייסדי אגודת אחוה בירושלים. גיטל זכרה היטב את האפיזודה מאותו בוקר של יום כיפורים בראדין והיתה רגילה לספר על כך לילדיה ונכדיה. זיכרון זה הפך אצל גיטל למנהג מעשי, כשהיתה מחלקת באופן קבוע אוכל לעופות שבקרבת ביתה.

עקבות הסיפור הזה התגלגלו לתוך שיר שכתב אלעזר גרנות, חבר כנסת מטעם מפ"ם, שהיה גם משורר לעת מצוא.

אלעזר גרנות היה נכדה של גיטל (אמו חיה היתה בתם של אברהם וגיטל בלומנפלד), ומן השיר שכתב עולה בין היתר הפער שנוצר בין אותה חצר בראדין לבין בניה של סבתו ה"זוללים" גם ביום הכיפורים:

לכל הצפרים

סִבְתִּי הִיְתָה נוֹתֶנֶת לָחֶם
עַל גֹּדֶר לְכָל הַצִּפְרִים.
סִבְתִּי הִיְתָה נוֹתֶנֶת לָחֶם
(גַּם בְּיוֹם הַכְּפוּרִים).

אֵךְ מִיוֹם שָׁמַתָּה – מֵת הַבַּיִת,
נִסְתַּלְקוּ כָּלֵל הָרוֹנְנוֹת.
מִצָּאֵתִי בְּשׂוּדָה אֲבִנִי הַמֵּיט,
עַל קִבְרָהּ, מְקוֹנְנוֹת:

כִּי מֵאֵז שָׁמַתָּה כָּל בְּנִיָּה
זוֹלָלִים בְּיוֹם הַכְּפוּרִים.
וּמֵאֵז, תָּמִיד, בְּשִׁכּוֹל גְּנִיָּה
רָעֲבוֹת הַצִּפְרִים.

כציפורים עפות - קישוט דפוס בספר 'עץ שתול' לרבי יוסף אלבו, ונציה שע"ח

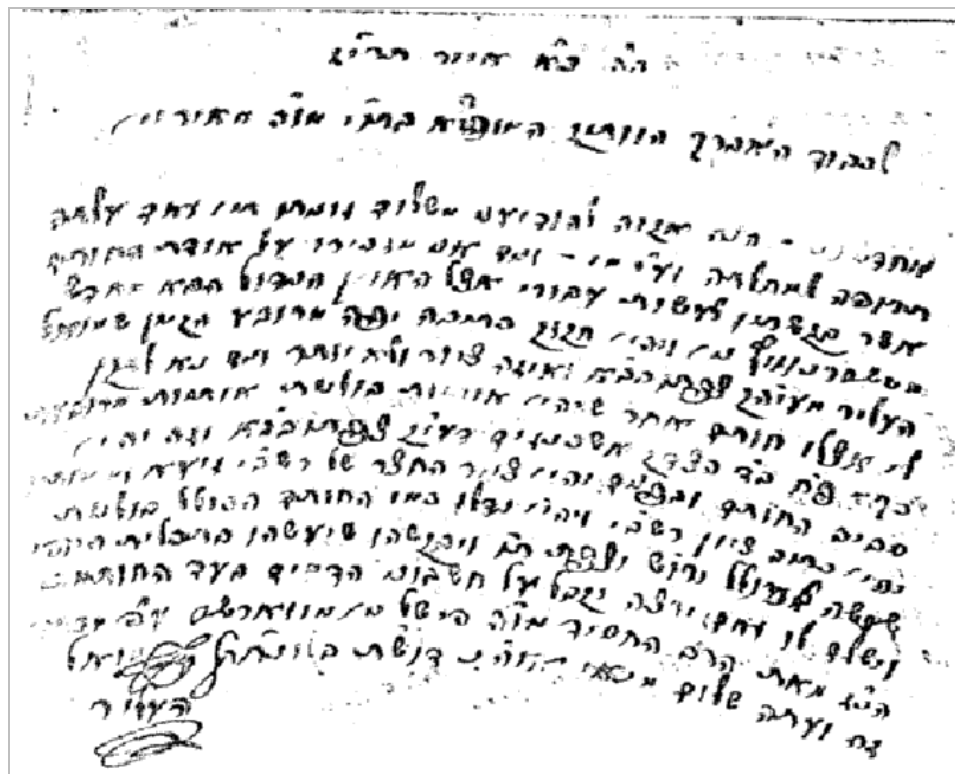
חותמו של רבי שמואל העליר

באחד הספרים מצאתי חותמת נאה של הגאון רבי שמואל העליר אב"ד צפת, השונה מהחותמת השגרתית שלו.

מהי דמות החיה שבמרכז? שור? אייל? ומדוע בחר בה כסמל?

רבקה אמבון, החוקרת את דמותו של רבי שמואל העליר, הפנתה אותי למכתב הבא ששלח רבי שמואל בכ"א באייר תרי"ז לאחד ממיודעיו, ובו בקשה להכנת שתי חותמות:

"...וגם אני מזכירו על אוד[ו]ת החותם אשר בקשתיו לעשות עבורי אצל האומן הגדול הבא מחדש מטשערנוויץ נ"י ויהי' חקוק כתיבה יפה מרובע הקטן שמואל העליר מעיה"ק צפתובב"א ואיזה ציור ולא יותר, ונא לתקן לי אצלו חותם אחר שיהי' אותיות בולטות אותיות מרובעת כן[?] פ"ח ב"ד הצדק אשכנזים דעי"ק צפתובב"א וזה יהי' סביב החותם ובפנים יהי' ציור החצר של רשב"י זיע"א -- יהי' כתוב ציון רשב"י..."

(פורסם בספר 'אספקלריה המאירה', מאת ר' הערשל משי זהב, חלק ב', ירושלים תשס"ח, עמ' נו).

לא ברור מיהו אומן שהגיע מצ'רנוביץ, ומעניין האם החותם שלפנינו יוצר בעקבות הבקשה שבמכתב.

על יהודי פולני-מודרני ועל ה"מודה" המשונה של הסופרים החדשים

בהמשך למה שהבאתי בגליון הקודם על "היהודי הפולני", להלן קטע מתוך הקדמה לספר 'ביעור טייט היין' (פרשבורג, תרמ"ט 1889), שכתב מאיר כהן ביסטריץ, סופר ובלשן תושב סלובקיה. הספר נכתב כתגובה וכהתקפה על מאמרי יהושע העשיל שור, עורך "החלוץ", שהרבה לבקר את התלמוד, ההלכה והרבנים.

ביסטריץ מתאר את מראיהם של היהודים הפולנים, עם ה"שטראמעל" וה"חלאטט", וטוען כי הז'רגון המשובש שלהם משתלב עם המראה שלהם ואפילו מוסיף להם חן. לעומתם, מתאר

את היהודים המשכילים מפולין, שנראים כאירופאים לכל דבר, אך כשפותחים את הפה ומדברים בלשונם המשובשת של יהודי פולין - אין דבר מגוחך מזה.

— כל זמן שמנהג אבותיהם בידיהם בבחינה גשמית, קוצותיהם תלתלים, פיאותיהן ארוכות ומסולסלות, זקנם מגודל, צניף טהור (שטראמעל) על ראשם ומעיל ארוך (חלאטשט או שוביטצע בלעז, שסתום מאחוריו ואינו מפציע לכאן ולכאן) לבושם, טובים הם למראה ונחמדים להשכיל, קרוב ורחב לפני כי נראה אותם או, ונאמר בפינו: כמה נעימים בתוארם וכמה הדורים בלבושם! קריצת עיניהם ותנועת פניהם החיה (das lebhaftes Mienenspiel) תחדני בשמחה; ולא זו בלבד, כי אם גם ביטוי המבולבל והמפצצת עם הנגינה, המיוחדת להם (Jargon), יערב או לאונינו, לפי שעל ידי סגנון לשון זה יפגלם המחזה המקורי הזה (diese originelle Erscheinung) ויקבל את המטבע העצמי (das eigentliche Gepräge). לא כן הוא, כשמניחין את מנהג ישן נושן זה ופונים למנהג, אשר מקרוב בא ושנקרא מאָרדע (Mode)¹ כשמגלחי

את ראשם חלק, קוצצים את הפאות, יפפי את הזקן ומניחין רק את השפם (Schnurbart); אם יסירו את הצניף וישימו כובע תחתיו ולובשים גם כן במקום החלאטשט מעיל מסודק (אָראקק מיט אַ ספאלט), או פנה הודם, פנה זיום ופנה הדרם. ברגע אשר יאחזו במאָרדע גשמית, ברגע זה יתהפך המחזה הנעים, שציירנו למעלה, לצורת מַפְצֶצֶת התואר (zur Fratze), המביאה לידי גיחוך והמעוררת מיאוס וגועל נפש. — נכון נא את פעמינו אחר שלושת האנשים, המתהלכים שמה לרוח הגן הכללי (öffentlicher Garten). — כלם מגולחי ראש, קצוצי פיאה ומלובשי בגדי איירופא; ואם גם ברכיהם יפיקו בהליכתם (ihre Kniee schlottern), שפָּמָם דומה לחתיכת טיט, שנשלכה על גבי השפה, והכובע על ראשם יתנווד וינוע כאניה בלב ים בשעת הסער, מכל מקום מחזיקים אנו אותם לאירופאים גמורים, שאינם זויס מדרכי המאָרדע אפילו כחוט השערה, עד אשר פותחים את פיהם וישיחו איש את רעהו בלשון עלגים ובנעימה ובזמרה, המסוגלות להם, או בין נבין את אשר לפנינו, והקול, ששמענו, מהפך את דם לבבנו לקרת. מה זאת נשמע? נשאל אותנו; ואת האנשים האלה נשאל: למה התנצלתם את עדיכם, את בגדי אבותיכם, ותתחפשו בלבושי נכרים, המעירים את ההפך עוד ביותר (die den Contrast noch mehr hervorheben), שביניכם ובין הבגדים האלה?? ראו נא גם ראו את אשר עשיתם עתה! מלתכם העוברת דרך הגרגרת, היא תשרוט בנפשנו שרטת עת מפיכם נמלטת, ובאשר תגות, שם תחבל הרוח; אולם, אלו הלכתם בעקבות אבותיכם ואלו שמרתם ארחות עולם קדמוניכם, לא היה אדם חושש ולא היה משים לבו לניב שפתכם, לפי שזה ובגדי חמורות הישנים שלכם מתאימים יחדיו ונראים כדבר טבעי, שאין שום אדם יתנגד בו; עכשיו, שהפכתם את הסדר, תקחו קִפְצָה ותמצאו בו זקלון. — והנה, כמו שנוהג אצל אחינו הפולנים

בהערה לקטע הזה, מוסיף ביסטריץ לעסוק בעניין ה"מודה", ומתריע בצורה משעשעת על "מודה" משונה שהתפתחה בספרים החדשים, לפיה מקדימים לספר מבוא מדעי טרחני:

(י) אחינו בני פולין, משתמשין לומר במקום מאָדע (Mode) מאָדע, ובודאי הצדק אתם לפי דעתם. כי כמו שהדור החדש בארץ זו מיוחד לכל מלה עברית או תלמודית את מקורה בשפה נכריה, כך נהגו הוקנים שבה לפנים בהפך, למצוא מוצא של כל מלה זרה בשפה הקדושה; ובכן נזרו מלת "מאָדע" מן מִדָּה, ששרשה מדר, והכפילו הדליתין לומר מאָדע, ואם המאָדע טובה ומשובחת, אז היא מִדָּה נאה וכשרה, ואם היא מאָדע פחותה ונרועה, אז היא מדר רעה ואינה הנונה. והנה לפי שהשינויים והחילופים (die Schattirungen) אצל המאָדע רבים ושונים, לפיכך איני רוצה לפורטם ולהניע בם את הקורא, אלא אזכיר קצת דברי שטות של מאָדע הספרות, שלמדו אחינו מחכמי העמים. כשמוציאים איוה כתב יד בדפוס, כותבים מכוא ארוך שבו מודיעים: (א) שהכתב יד כתוב על קלף בתבנית חצי או רביעית ושמינית בוגין, (ב) שקומתו ורחבו כך וכך, (ג) שהכתב משושמש או יפה ונעים, (ד) אם נמצא בביבליאוטיקא אחת או בכמה ביבליאוטיקין, (ה) שהיה גם למראה עיני רב גדול פלוני, (ו) כמה מחברים מזכירין את שם הכתב יד ואת שם המחבר, (ז) חלופי הנוסחאות, שבכתב יד אחד כתוב "אמר", בשני "תני" ובשלישי "סבר", (ח) שמות הספרים והסופרים, המובאים בו, (ט) כמה פעמים נזכרת בו המלה "נפש" וכדומה דברים של מה בכך, העומדים ברומה של טפשות, אשר לא יִשְׁעֲרוּם אבותינו.

A POLISH RABBI, DRESSED FOR MORNING PRAYERS.

"רב פולני, לבוש לתפילת הבוקר"

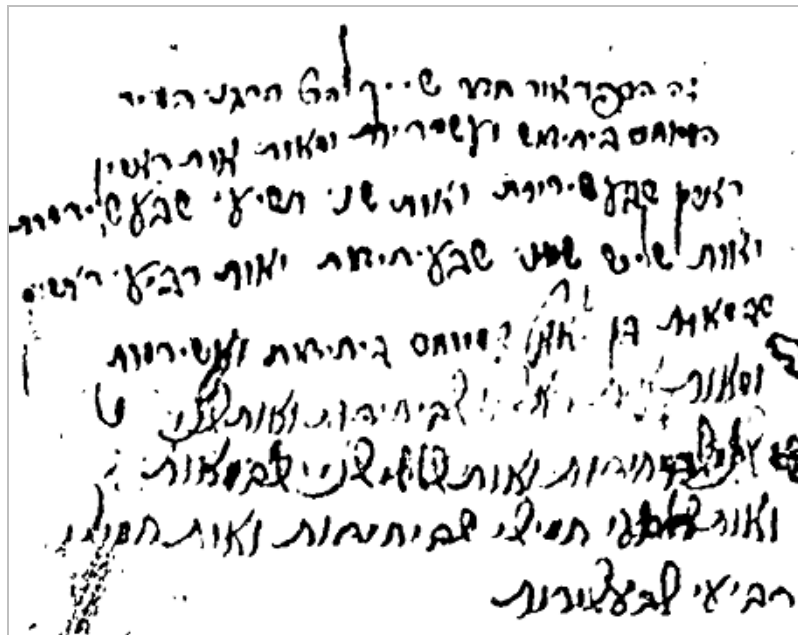
מתוך: The history of the Jews

מאת James A. Huie ו-William Jenks. בוסטון, 1844.

המיוחס שבעשירות

בעל העותק של ספר 'אור חדש' (וינה, תקנ"ט) הנמצא באתר "HebrewBooks", בחר לחתום את שמו בדרך לא שגרתית:

זה הספר אור חדש שייך להר" הרבני -- המיוחס ביחידות ועשירות ומאות. אות ראשון - ראשון שבעשירות, ואות שני - תשיעי שבעשירות, ואות שלישי - שמיני שב(ע)יחידות, ואות רביעי - ראשון שבמאות.

בן א"א [אדוני אבי] המיוחס ביחידות ועשירות ומאות, [אות ראשון - ראשון] שביחידות, ואות שני - שני שביחידות, ואות שלישי - שני שבמאות, ואות רביעי - חמישי שביחידות, ואות חמישי - רביעי שבעשירות.

חשבון פשוט מגלה ששם החותם הוא...

[למי שאין סבלנות לחשב:

ראשון שבעשירות - י, תשיעי שבעשירות - צ, שמיני שביחידות - ח, ראשון שבמאות - ק.

ראשון שביחידות - א, שני שביחידות - ב, שני שבמאות - ר, חמישי שביחידות - ה, רביעי שבעשירות - ם = יצחק בן אברהם]

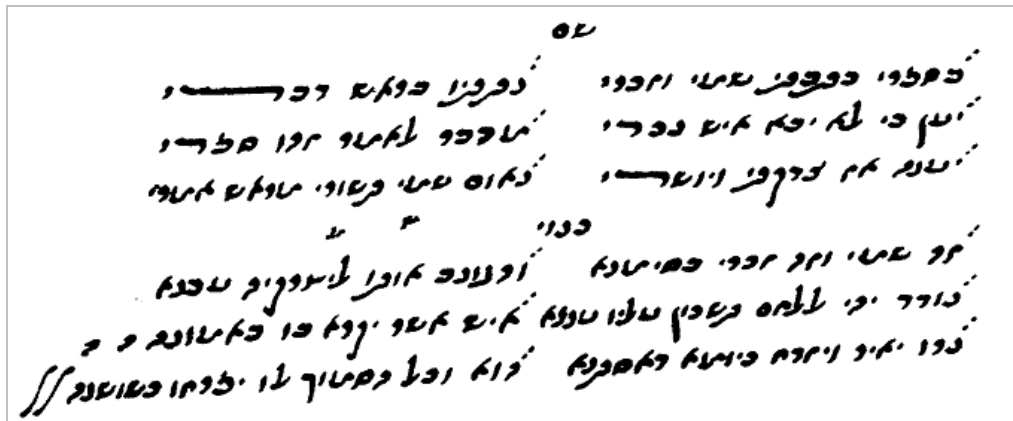

והנה רישום בעלות מקורי נוסף:

באתר "HebrewManuscripts" מוצגים מספר כתבי-יד של החיבור "אמרי נואש" - מילון חרוזים שכתב רבי שלמה דאפירה.

בתחילתו של אחד מהם, מצאתי כתוב: "ספרא דנא, מן זעירא וקטינא, אנא בנימין זונאנה" [=ספר זה מהזעיר והקטן, אני בנימין זונאנה]. זהו רישום בעלים ולא, כפי שהיה אולי ניתן לחשוב, הצהרה על היותו מחבר הספר.

לאחר מכן, כתב הבעלים הנ"ל חתימה מליצית שבו רמז את שמו ושם משפחתו באקרוסטיכון:

שם

בספרי כתבתי שמי וזכרי / נתתיו בראש דברי
יען כי לא יבא איש נכרי / מדבר לאמר זהו ספרי
יענה אז צדקתי ויושרי / נאום שמי תשורי מראש אמרי

כנוי

זה שמי וזה זכרי בסימנא / והגונב אותו ליטרקיה עכנא
נודד יהי ללחם תשכון עליו עננא / איש אשר יקרא בו באמונה
נרו יאיר ויזרח כיומא דאסתנא / הוא וכל הסמוך לו יפרחו כשושנה

[ביאור מילים: ליטרקיה עכנא = ישכנו נחש; תשכון עליו עננא = ישכון עליו ענן; כיומא דאסתנא = יום מואר (ראה מגילה כח, ב)].

מסע בזמן אל בית הדפוס בשאלוניקי, המאה ה-18

לאחרונה הגיע ל"קדם" אוסף דפים מודפסים שהוצאו מ"גניזת כריכות" (בעבר נהגו הכורכים להכין כריכות לספרים מדפים שהודבקו אחד לשני, בדרך זו שרדו, אם כי על פי רוב במצב גרוע, קטעים מכתבי יד ודפוסים נדירים או לא ידועים).

בין הדפים גיליתי "עלי הגהה" של דפוסים מראשית המאה ה-18, משאלוניקי ואולי גם ממקומות אחרים, חלקם עם תיקונים בכתב-יד המגיהים. התרגשתי לחזור אחורה בזמן לביקור בבתי הדפוס העתיקים, ולצפייה מרתקת במלאכתם של מגיהים ומדפיסים.

הנה עמודים ממהדורת תלמוד בבלי, מסכת בבא מציעא:

202

ביתו נתקן וכל צרכיו
היו מוכנים לו כמנהג
הנכבדים שם. והוא
היה עובד אצל הרב
השלישי זצ"ל עד שנת
תש"ח. אז נסע לירושלים
ועבד אצל הרב הראשי
של בית המדרש הגדול
הרמב"ם זצ"ל עד שנת
תש"ט. אז נסע לארץ
ישראל ועבד אצל הרב
הראשי של תל אביב
הרב יוסף קארו זצ"ל עד
שנת תש"ל. אז נסע
לירושלים ועבד אצל
הרב הראשי של בית
המדרש הגדול הרב
שלמה גורן זצ"ל עד
שנת תשמ"א. אז נסע
לירושלים ועבד אצל
הרב הראשי של בית
המדרש הגדול הרב
שלמה גורן זצ"ל עד
שנת תשמ"ב.

א. משה סבירי
הרבה נחמד ודק
צורם מרבין אבל אניש
נעלם לא גופא מצא גם
אסא כשיק בזמן שבעל
מורה יחיד לאשה איהם
מורה לא יחיד לא לזה ולא
לזה בזמן שבעל מורה
מיא יחיד לאשה ויוחש

נתן לה עד תשרי ואל בעל
זבן פרי מסון ועד תשרי
ומפק לניטא רכתא בנין
ואתי למסרף לקוחות שלא
כדון הניחא למא ראסיכין
שניין עיניו לנרש שוכאן
לבעל פירות שפיר לא למד
לשכא פירות עד שעת
ההיא מי אלא אסר

אתה למטרף אמרילה איתי
יורד ומאי שנא משטרי חוב
ש כה אחריות נכסים לא
ורחוקה שש כתב ללות
וקלס יי לקוחות שלא
אתי למטרף נימא לי איתי
כי לירך אסרי חכא נבי נט
מר האי דהדרה נהלה רבנן
לגיטא

ל' סתנרססמר זון כחורק וזאטש
ווס חפר הכתיבה יוחן לה שבעה
כ' ביוול והדלו הקרים מוס פירענות

ליטיין לאחד קן דעתמם ביום ענת

[illegible]

וכן חתמה וסמכותה גם כהדגה
 חס על מין כלום סמך
 וכן חתמה וסמכותה גם כהדגה
 חס על מין כלום סמך
 וכן חתמה וסמכותה גם כהדגה
 חס על מין כלום סמך

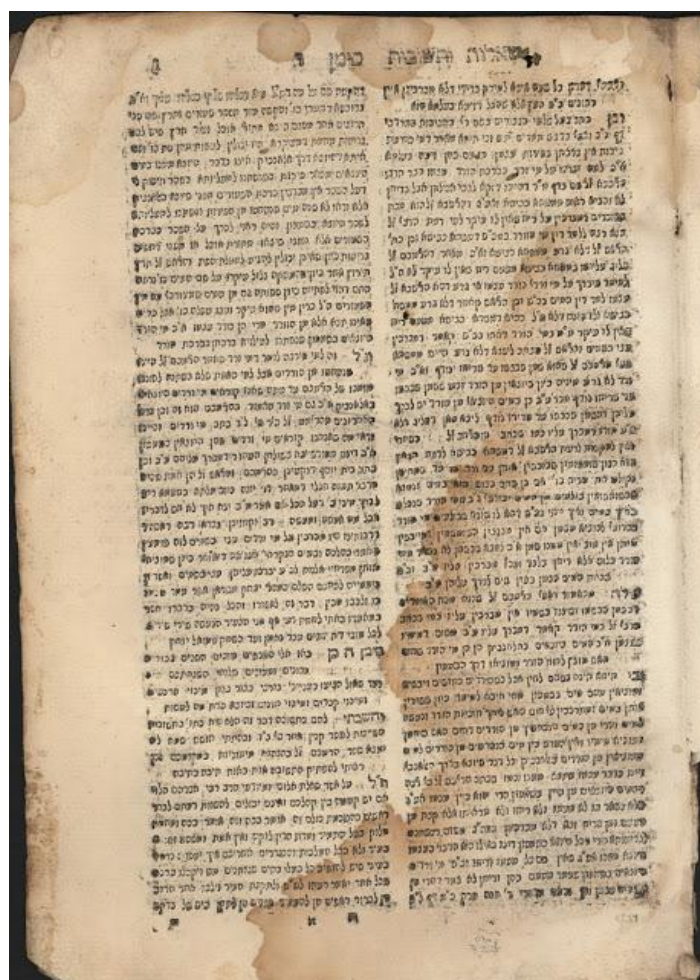
[illegible][illegible]

מקורות הכלכליים והחברתיים
העובדים עליהם ויש להוסיף עמוד
לכמה מהם.
בפרט הכללות דגול א-ת-י
בהיותם

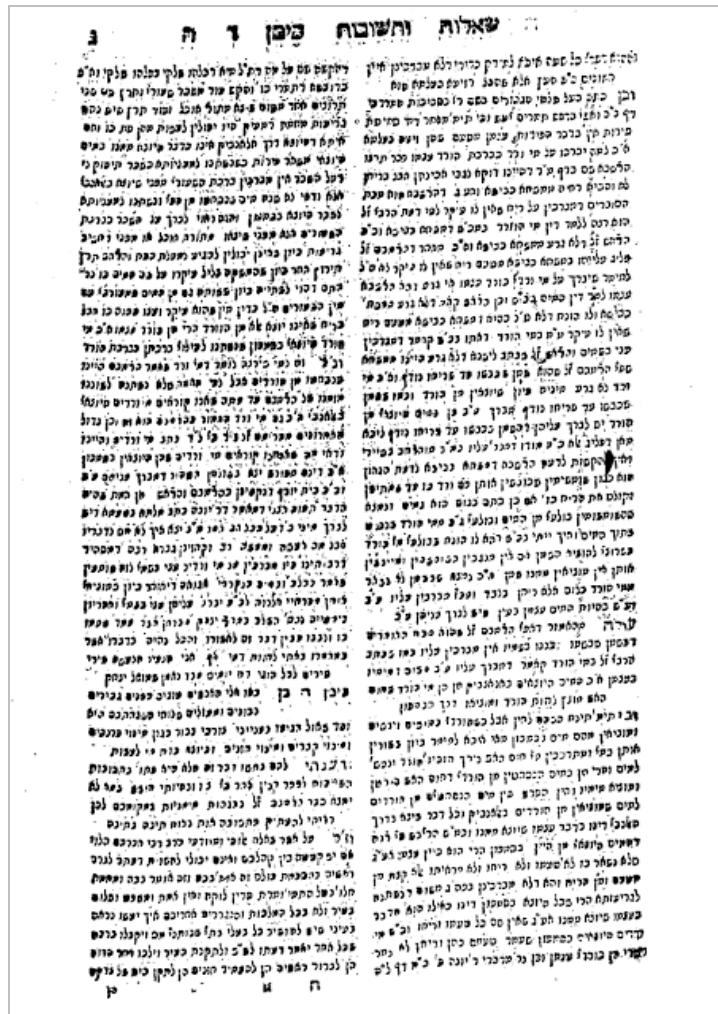
על אותו קונטרס מודפסים יחד עם עמודי הגמרא גם עמודים מספר "נאמן שמואל" לרבי שמואל יצחק מודיליאנו. הספר נדפס בשאלוניקי, בשנת תפ"ג (1723), בבית הדפוס של אברהם בן דוד נחמן ויום טוב קאנפלייש. מכאן ניתן להניח כי מהדורת התלמוד נדפסה בבית דפוס זה, אך ב"מפעל הביבליוגרפיה" לא מופיע רישום על מהדורה כזו.

הנה אחד העמודים מספר "נאמן שמואל":

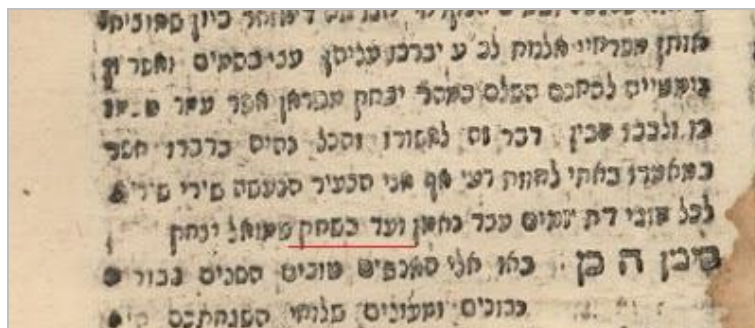
בהשוואה לספר שנדפס לבסוף, מצאתי בעמודים אלה שינויים טיפוגרפיים ושינויי נוסח.

הנה העמוד שבתמונה הקודמת, כפי שנדפס בסוף:

והנה דוגמה לתיקון שנעשה בעמוד זה:

בחימת רבי שמואל יצחק מודיליאנו על התשובה שבסימן ד, נדפס בתחילה: "עבד נאמן ועד בשחק שמואל יצחק".

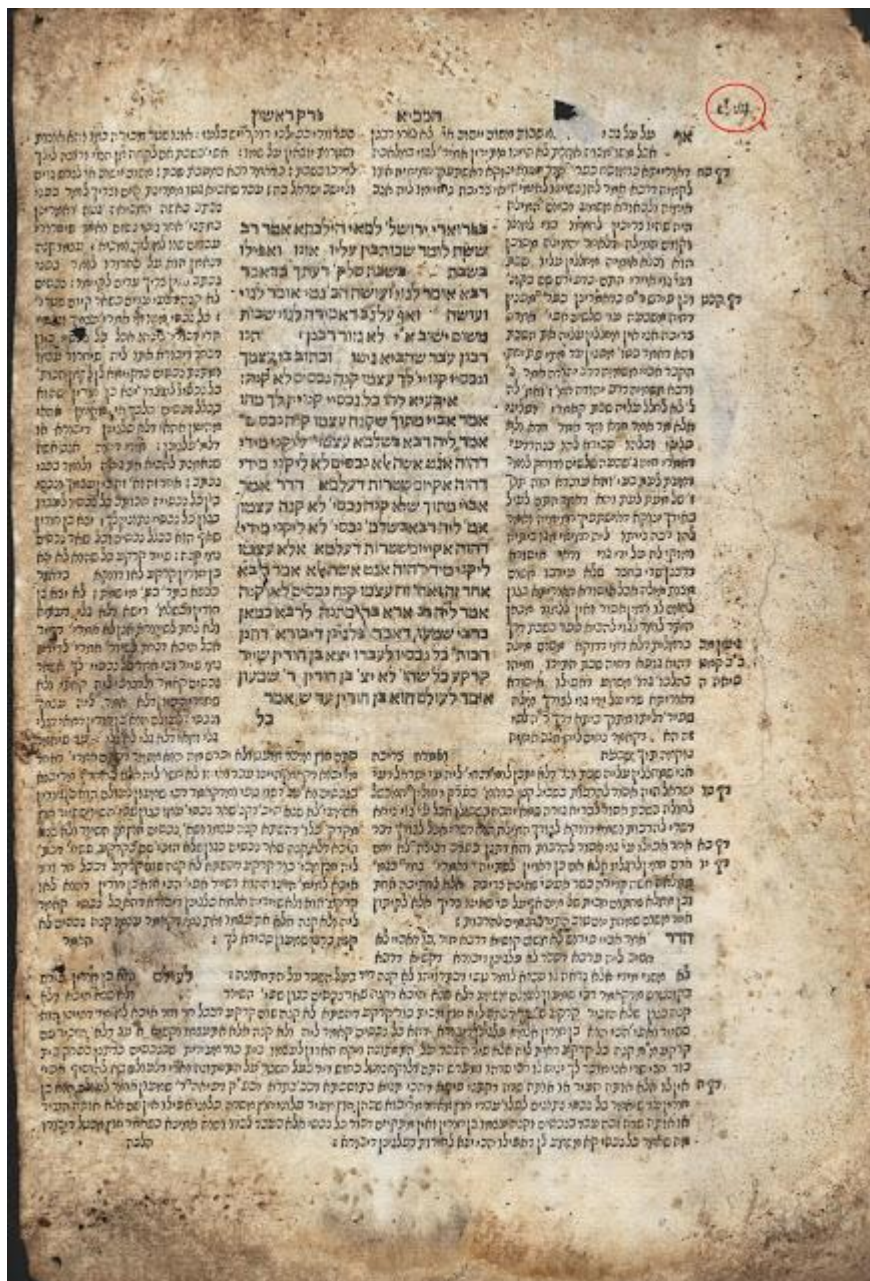
ואילו בהדפסה הסופית הוספו המילים "ועד בשחק":

כו ונגזר ענין דבר וס נחשורו והכל נהיה כדברת אשר
 נאמרת נאחזי לחיות דמי לך חגי שנעיו חנעם פירי
 פיריש לכל כונו זה יופים סנד נאמן שמואל ינחק
 פירין ר בן כו חלי החכמים פוניכ דעניס גבירים
 נבונים ומעוליס פלוחי סגנההבס היל

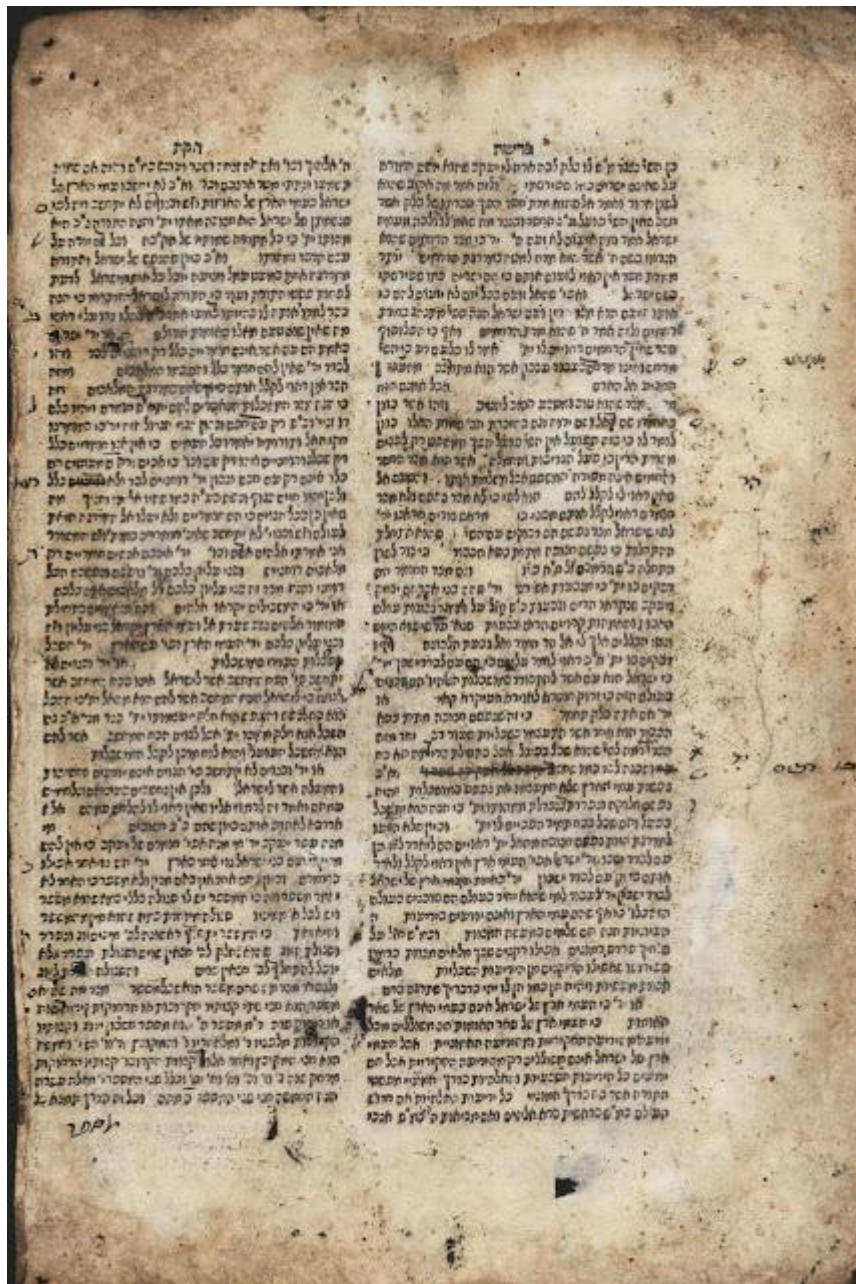
החתימה "נאמן שמואל" היא מליצה על פי הפסוק בשמואל א' (ג, כ): "וידע כל ישראל מן ועד באר שבע כי נאמן שמואל לנביא לה".

ההוספה של המילים "ועד בשחק" היא מליצה נוספת על פי הפסוק בתהלים (פט, לח): "כירח יכון לעולם ועד בשחק נאמן סלה".

והנה עמוד ממהדורת תלמוד-בבלי אחרת, מאותו אוסף:

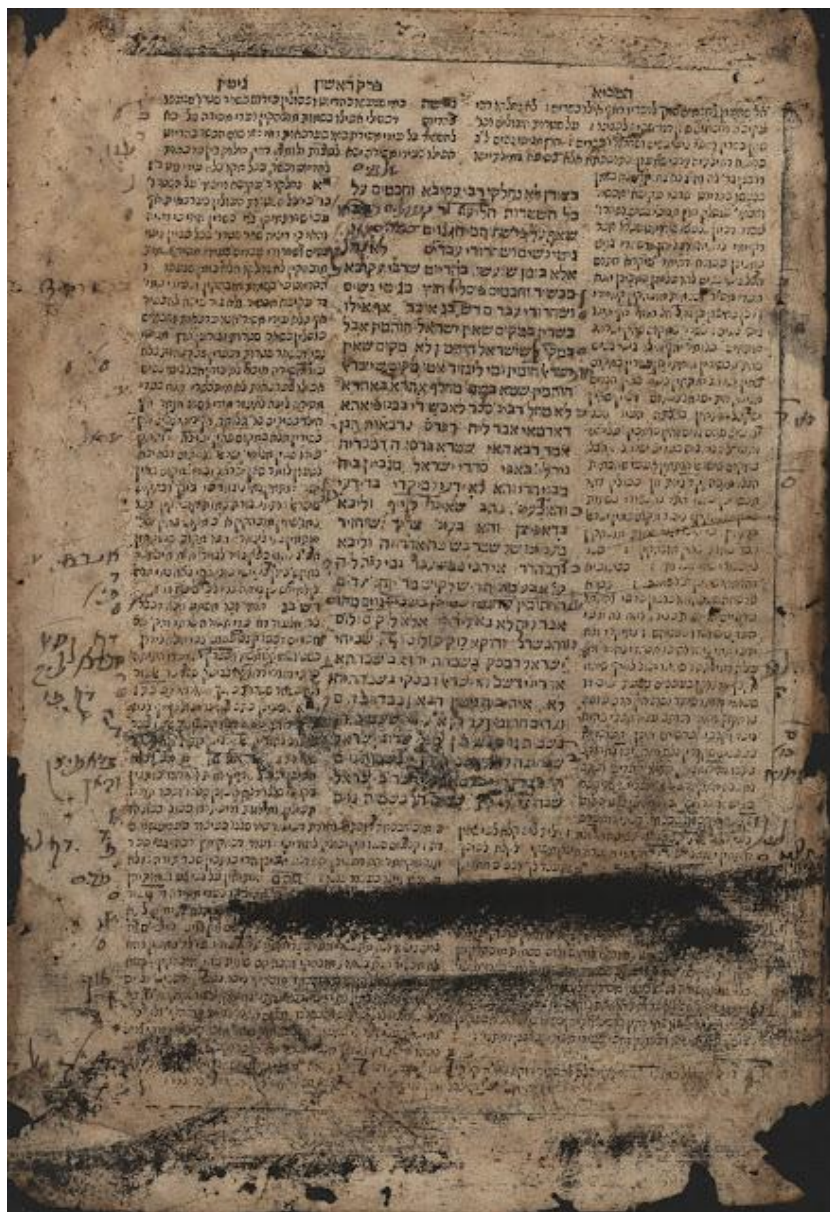

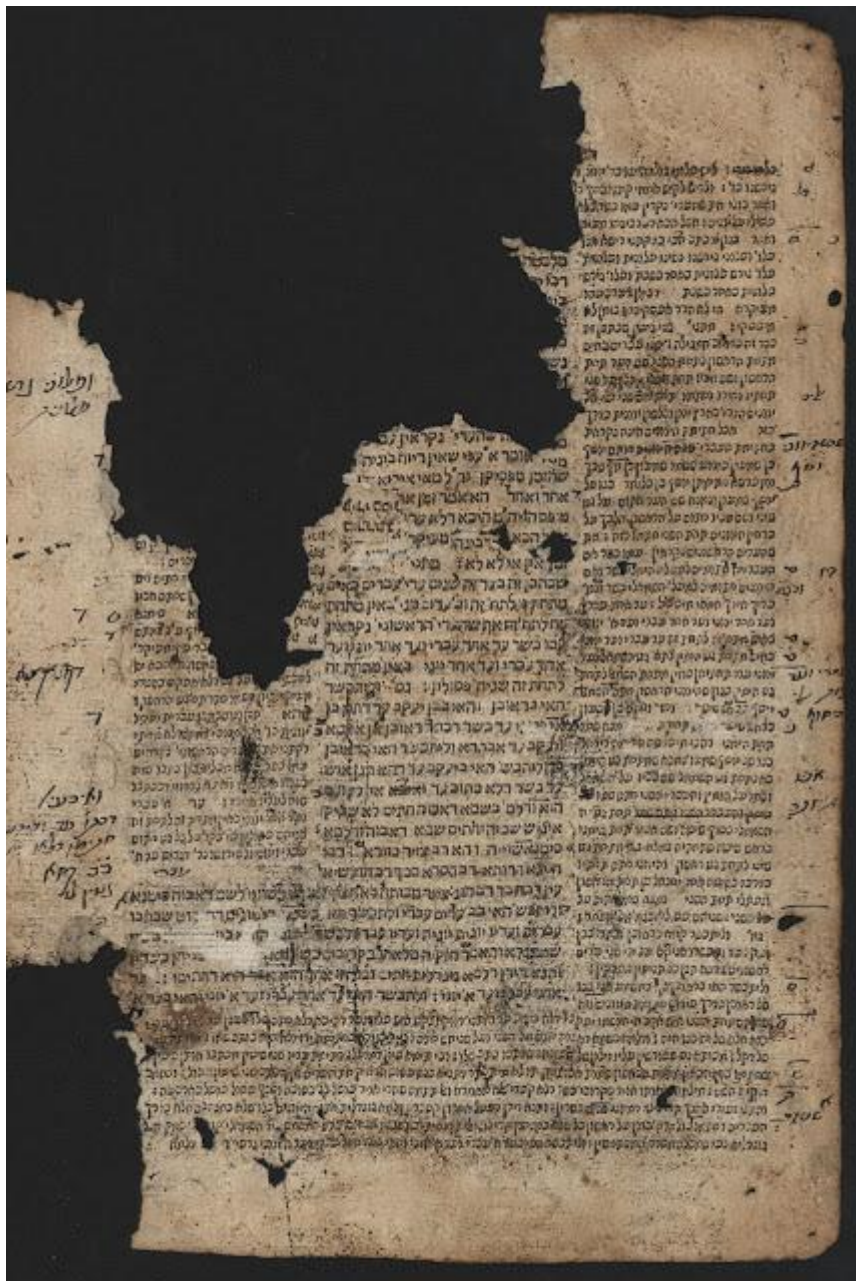
מעברו השני של הדף, נדפס העמוד הזה:

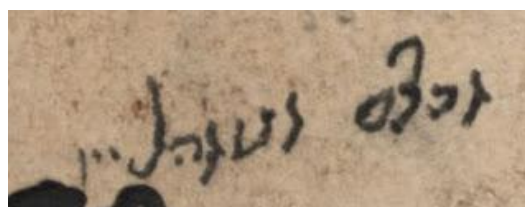
לא זיהיתי את החיבור, וכך גם באיזה מהדורת תלמוד מדובר.

להלן "עלי הגהה" נוספים, עם תיקונים משמעותיים בכתב-יד:

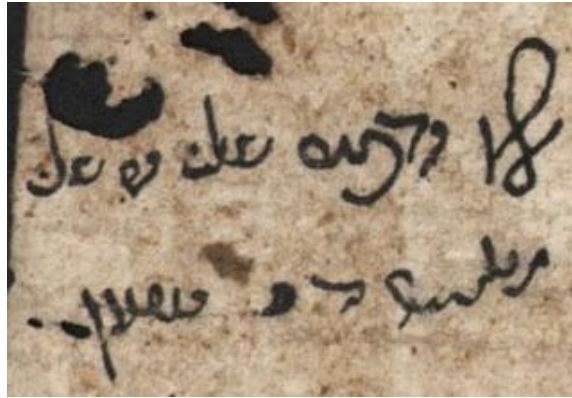

באחד הדפים מופיעה חתימה: "אברהם אמריליו" - יתכן והוא רבי אברהם אמריליו ממשאלוניקי, מחבר ספר "ברית אברהם".

בדף אחר מופיע הרישום (כנראה מאחד המגיהים):

אלו הדפים שלי הם שלי
[??] די בוטון

גלגולי תמונות

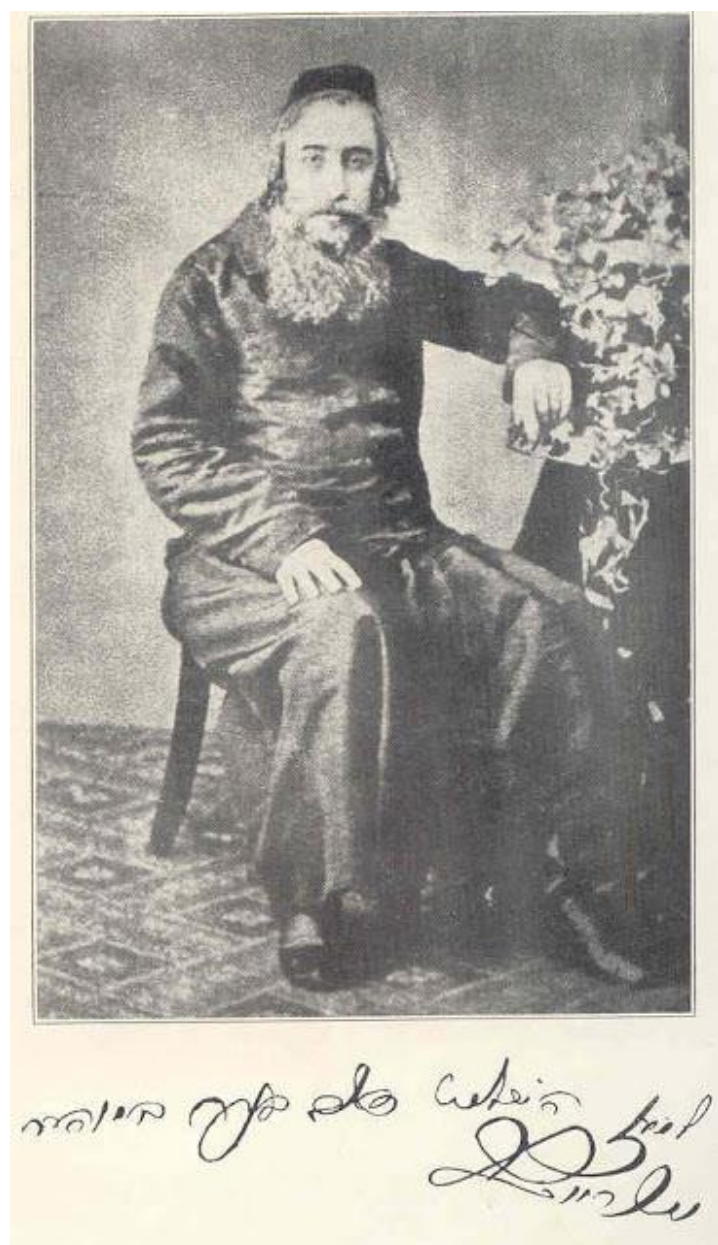
מספרו החדש של פרופ' דוד אסף "הציץ ונפגע", למדתי כי התמונה המיוחסת להאדמו"ר רבי דוד משה פרידמן מצ'ורטקוב, היא בעצם עיבוד מאוחר של תמונת אחיו, ר' דוב בער (בער'ניו) מליאובה, שסיפורו הטראגי והמרתק נגלל בהרחבה בספרו של אסף.

זו התמונה המיוחסת לאדמו"ר מצ'ורטקוב (ראו את הכיתוב שנדפס בשוליה):

צורה של אדמו"ר דוד משה
ידי-טא מטשארמקוב

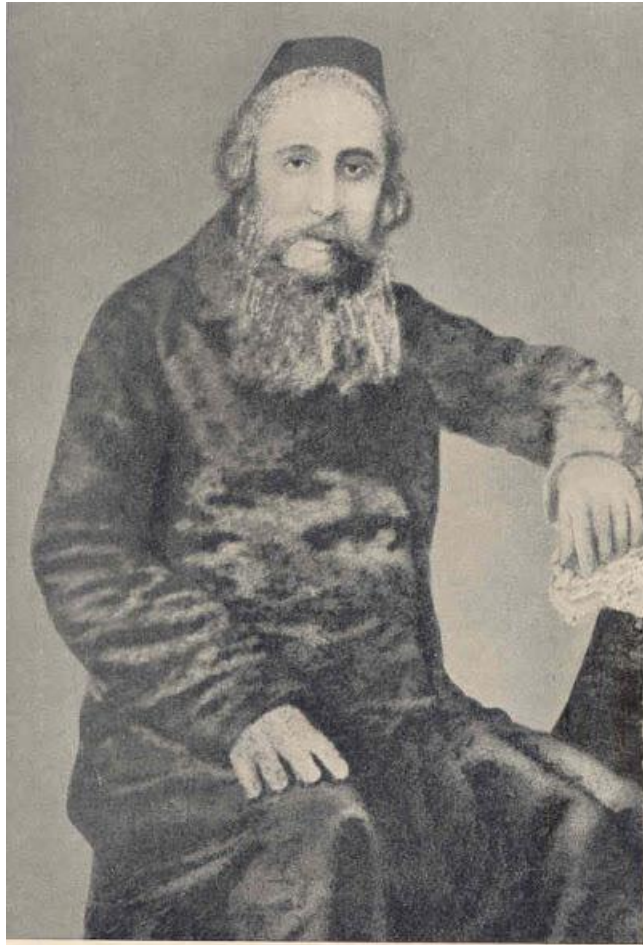
וזו התמונה המקורית של אחיו:

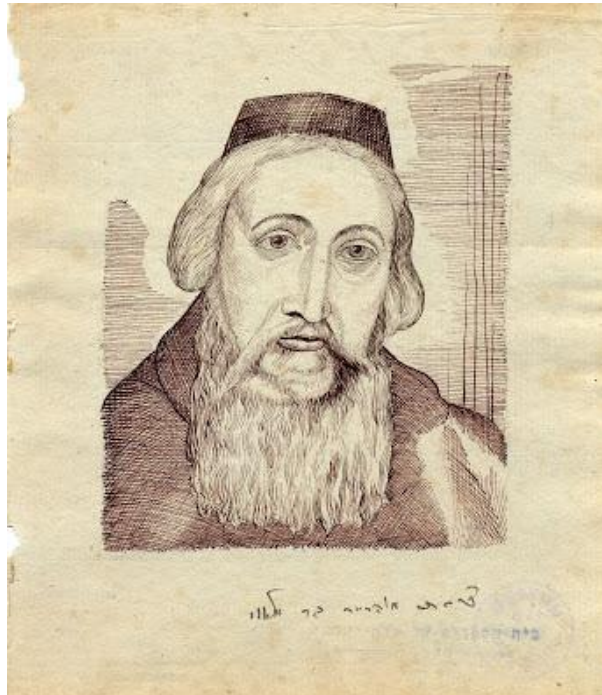
חתימת ר' דוב בער: "למען השלום דוב בער במוהר"ר ישראל".

שימו לב לדמיון הרב בין התמונות, מלבד העיבוד שנעשה לפרצוף (הזקן והפאות שופצו, ולראשו נחבש כובע) - שאר הפרטים זהים. ייתכן שאכן היה דמיון בין האחים, והעיבוד קרוב לדיוקנו האמיתי של האדמו"ר מצ'ורטקוב.

והנה שתי תמונות נוספות של "בער'ניו" שמופיעות בספר:

ר' בר מלני

ר' משה אלכנן בר מלני

(תודה לדוד אסף)

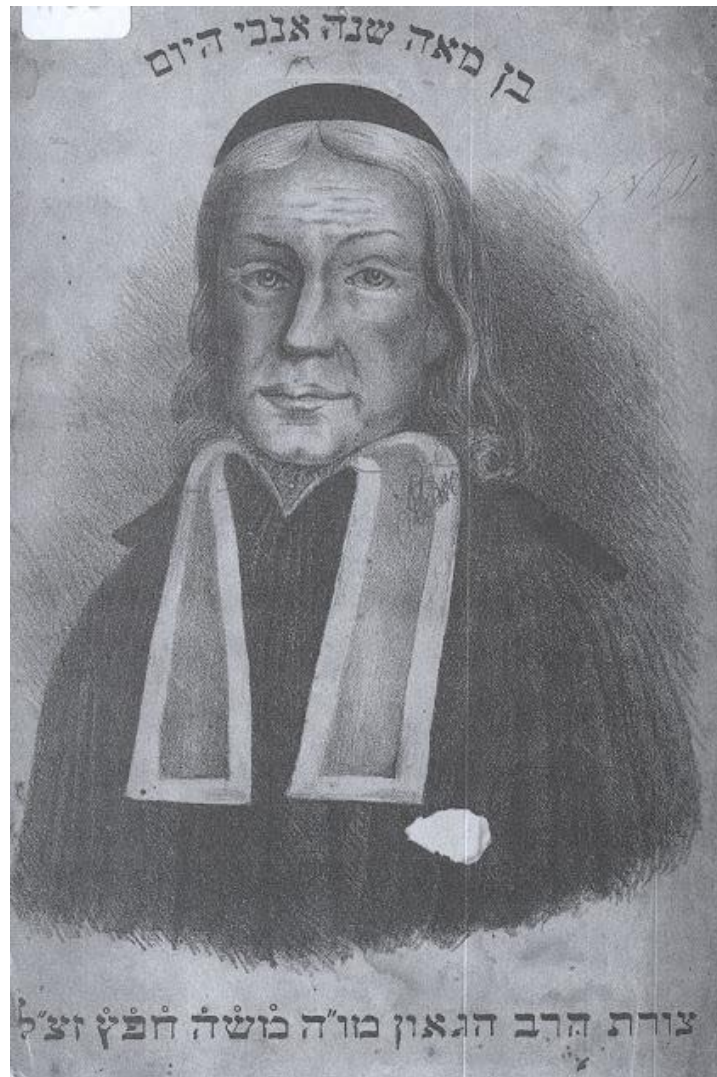
את דיוקנו של רבי משה חפץ הבאתי בגליון הקודם:

התמונה מופיעה בראש ספרו "מלאכת מחשבת" (ונציה ת"ע), ולפי הכיתוב הוא 'בן מא"ה', כלומר (לפי הערך הגימטרי): בן 46.

היו שלא הבינו נכון את המשפט וסברו שמדובר בתמונה שלו ממש מגיל מאה (למרות שנראה כה צעיר! האמת, גם אני לעתים מזומנות מעדיף את המילה הכתובה על פני מראה העיניים...).

מכל מקום, המהדורה השניה של הספר נדפסה בזמן ובמקום אחרים מבחינת האוירה, בקניגסברג תר"כ (1860). המדפיסים החליטו אמנם להשקיע בהעתקת הפורטרט שבראש הספר, אך הצמידו לראשו כיפה גדולה ובולטת (לפחות זה, אם לא זקן...).

כפי שניתן לראות, לא מדובר ברפרודוקציה מדויקת, אלא בחיקוי של התמונה הראשונה. בראש העמוד נוספה הכותרת: "בן מאה שנה אנכי היום" (על פי דברים לא, ב), וכאן כמובן המילה "מאה" באה במשמעותה הפשוטה, ולא כפי הכוונה המקורית. (אולי לכן ציירו אותו בתמונה זו כישיש יותר).

הערה על הטעות האפשרית בעניין גילו מופיעה כבר בערכו של רבי משה חפץ בספר "תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליה" של ניפי-גירונדי (טרייסטה, תרי"ג):

עליו את ההלל . ונפתח הספר שנחקקה לורת הרצ המחזר כתוצ
תחמיה שהיה צן מ"אה שנה . ורצים לקחו המלה נפשוטה וחשנן
שהיה צן ק' שנה וטעו כי לריך לקחת מלת מ"ה צגיומטריא שעולה
מ"ו הם שני חיי מ"ה חפ"ן . ונחנך פירושו מציא איזה חידושים

ואל החלב רץ אברהם / מאמר אורח

רשמים משהות קצרה במחיצתו של הגאון רבי אברהם גניחובסקי זצ"ל

מאת שמואל גרינוולד

את הגאון רבי אברהם גניחובסקי זצ"ל, שהסתלק מעמנו לפני כחודשיים, זכיתי לפגוש שלוש פעמים. היחס המיוחד שזכיתי לו - בהמשך הבנתי שכל אחד זכה מאתו ליחס מיוחד שכזה - היה בלתי מצוי. נדמה לי כי לא רבים הם האנשים בעלי שיעור קומה כשל הרב גניחובסקי, שמכילים בקרבם שילוב כה נדיר: גאון ומתמיד מופלג, - כפשוטו, תלמיד חכם שהתורה כולה פרוסה לפניו, מחד, ומקבל כל אדם, ויהיה מי שיהיה, אשר יהיה, בסבר פנים יפות, מאידך.

הפעם הראשונה בה זכיתי לשהות בד' אמותיו, מבלי שאדע קודם לכן כמעט מאומה על אצילותו ורום גדלותו, היתה לפני כארבע שנים, במסגרת הכנת כתבה עיתונאית על ארגון 'טהרת המשפחה' - אותו גוף שנקרא לעמוד בראשו, ובחכמתו ותושייתו עלה בידו לשכלל ולהציעו קדימה. היתה זו פגישה שבה נכחו רבני הארגון, אני הוזמנתי לשבת מן הצד ולהעלות רשמים.

אכן, רושם חזק ביותר נחרט אצלי אז, עבורו בלבד היתה שווה לי ההשתתפות בפגישה. היתה זו הצצה ראשונה לעולמו המרתק של הרב גניחובסקי זצ"ל.

עדינותו, סבר הפנים הנעים, האווירה המיוחדת שהשכיל ליצור במחיצתו, גרמו לי לרצות לזמן איכות נוסף במחיצתו. ידעתי אמנם, כי גדלותו האמיתית באה לידי דוקא בידיעותיו התורניות המקיפות את כל חלקי התורה, ובשקיפתו המופלגת. אכן, לפום דרגתי, ולגודל השגותי התורניות, מצאתי ענין דוקא בדמותו הרחימאית.

שני הביקורים הנוספים נערכו בחדרו הצר והדל שבפנימית ישיבת 'כוכב מיעקב' - טשעביין, שברחוב חנה אשר בשכונת 'תל ארזה' הירושלמית.

את הראשון שבהם יזמתי במסווה של צורך דחוף להצגת הכתבה בטרם פרסומה וקבלת אישור מאת העומד בראש הארגון. הרב הצדיק סבר וקיבל.

אחר שקיבל, התייצבתי אצל שולחנו הפשוט הניצב במרכז חדר מגוריו, שבאחת מפינותיו ניצבה בפשטותה מיטת הברזל שאירחה אותו לשעת מנוחה קצרה, אחת ליממה.

'כל טוב', נהג לומר, לא 'שלום' - כפי המקובל, וטעמו ונימוקו עמו.

אה, נכון, היינו ביחד שמה, במה אפשר לעזור? הנני לרשותך, אולי תשתו כוס חלב, מה יכול להיות? אלא כן אדם בשרי, מה הביטחון שאינך בשרי? אחרת היית אומר לי שאתה בשרי! אל המקרר רץ רבי אברהם, ושב כשבידו כוס החלב. הכנסת אורחים בהידור.

בקשו ממני, אמרתי, לשאול את הרב כמה שאלות שנוגעות לכתבה. הצגתי את השאלות, בזו אחר זו, הוא בסבלנות ובמתינות משיב לי על כולן.

אני בערמומיותי מנסה לנתב את השיחה לאפיקים אחרים שלא ממין הענין, הוא בנעימותו 'נגרר' אחרי, מספק את סקרנותי ומאפשר לי לנצל בצורה צינית את מסגרת 'טהרת המשפחה' לצרכים אישיים זוטרים.

בשלב שבו התחלתי לחוש כי הגדשתי את הסאה, החלו להתגלות אצלי סימני פרישה. הרב מצדו נתון עדיין במלאכת עשיית החסד עם יהודי שנפל בגורלו לשהות במחיצתו. 'יש לי הרבה סיפורים בשבילך, מצוינים ממש, הוא אומר לי, בטרם אפנה את מקומי, לא סתם סיפורים, תוכל לעשות בהם שימוש מועיל, ותקבל אותם בלי כל תמורה. אמנם, יש מחיר - בלי לספר ששמעת ממני. תבוא מתי שתמצא ותתקבל בברכה.

רבי אברהם גניחובסקי זצ"ל (מימין), עם ידידו הצדיק הירושלמי רבי יצחק נתן קופרשטוק זצ"ל

אם הרב מזמין אותי, לא אבוא? חכיתי להזדמנות הבאה. שנה וקצת חלפה, ההזדמנות נוצרה שוב. אז מה אם רק לפני שנה זכה הארגון ל'חשיפה' תקשורתית?! אני זקוק לחשיפתו של הרב גניחובסקי, ויהי מה.

הרגע המיוחל הגיע, התייצבתי אצל הרב, ברוב חוצפתי ניצלתי את המומנט, בקשתי לשאול מדוע הרב פותח את שיחותיו ב'כל טוב', במקום להגיד 'שלום'? מדוע לא? השיב בשאלה, זה הלא דבר טוב. 'אולי בגלל תשעה באב' (אז אסור להגיד שלום, לפיכך גודר הוא עצמו משך כל ימי השנה) הסכים לשתפני בצפונותיו. זאת הסיבה? שאלתי. זאת אחת מהסיבות, נענה.

הסקרנות כך מתברר, השתלמה. בדקות הבאות הפכתי למאזין ולצופה בהליכותיו הנשגבות.

מעבר לקו ניצב חתן לא מוכר, הוא מבקש שהרב יקדש אותו. הרב מסיבותיו שלו אינו חפץ ליטול על עצמו את המשימה במקרה החתן דנן. אבל נפשו העדינה הלא אינה מניחה לו להוציא מפיו במפורש את האותיות 'לא'. מה יעשה אפוא, כיצד יאחז את החבל בשני קצותיו?

כך נשמעה השיחה, מן הזווית שבה נצפה ונשמע הרב:

"...דברתי עם רעייתי, היא אומרת... אולי קודם נראה אם יש אפשרות אחרת. אני שומע, אבל אני לא יכול ללכת נגד רעייתי. שאטלפן אל הרב פלוני? ראית מישהו שעולה על אווירון בלי פספורט? היא אומרת שאנסה מישהו אחר, אז שאטלפן אליו, או שלא? שאטלפן? יותר מזה, אחד עלה פעם עם כרטיס למחלקה שניה, היה צפוף, רצה להיכנס למחלקה ראשונה, אמרו לו כרטיס קונים למטה. יש כאן מוסר השכל עצום. אומר לך משל נוסף לאנייה, תראה, דוגמה שלישית, לא אנייה, לא אווירון, רכבת, אפשר לעלות בלי כרטיס. אם אני הייתי בעל הרכבת, היו עולים בלי כרטיס, אבל אני לא האחראי. ראית פעם סוס? אם לא, אתקשר לרעייתי שוב, אנסה לשכנע אותה. למשל, ראית פעם שיירת גמלים? תראה, בטוח שהרב פלוני... הוא תלמיד חכם מהשורה הראשונה, ראש ישיבה, כן, היא יודעת את זה... אני לא מגלה לה את אמריקה. רגע, ומה עם הרב אלמוני? אולי גם לו אין פספורט. אני יכול לצלצל, אם לא יסכים, נראה הלאה. ומי יקח אותו? מונית? זה לא כבוד! מישהו צריך לבוא ולקחת אותו. תראה, שמו של הרב בגימטריה... אתן לך דוגמה נוספת, אבל היא כבר שמעה את השם? מה אתם מציעים? תתפללו שהרב ההוא לא יוכל. טוב, בינתיים, לא אעשה כלום..."

האם אני יכול להגיד לאדם לא?! שאל אותי הרב בסיום השיחה שארכה כעשר דקות.
עבורי, היה זה שיעור קצר בהתפתלות ובהתבזות לשם מצוה, ובלבד שלא לפגוע ביהודי, גם
אם לא זכה למינימום של טקט.

כשהגיעה לאוזני השמועה על המחלה המקננת בגופו הטהור, אמרתי לעצמי: ההפסד כולו
שלך. לו זכיתי, לו זכיננו, היה עולם התורה זוכה להתענג עוד שנים רבות משהותו של גאון
עצום בתורה, בחסד וברחמים אינסופיים, שאת קצה קצהו מנסים תלמידיו ההמומים לפענח
בימים אלו.

חבל על דאבדין.